

МОВАЗНАЎСТВА
LINGUISTICS

УДК 811.161.3'27:821.161.3 (091)
<https://doi.org/10.29235/2524-2369-2021-66-1-68-75>

Паступіў у рэдакцыю 29.04.2020
Received 29.04.2020

Т. М. Ігнацюк

Брэсцкі дзяржаўны тэхнічны ўніверсітэт, Брэст, Беларусь

**КАНТРАСТЫЎНЫ ПРЫНЦЫП ПАДЗЕЛУ САЦЫЯЛЬНАЙ РЭЧАІСНАСЦІ
ПАВОДЛЕ КУЛЬТУРНА-САСЛОЎНАЙ ПРЫКМЕТЫ
Ў БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ І ЛІТАРАТУРЫ XIX ст.**

Анотацыя. Исследуются особенности принципа контраста разделения социальной действительности, который был обусловлен историческими обстоятельствами и особенностями национально-культурного самосознания белорусского общества того времени. Анализируется роль ценностных представлений с сословной принадлежностью в процессе собственной идентификации представителей социальных институтов и утверждения своей аутентичности. Раскрываются черты национального характера белорусского народа в период демократизации языка и литературы. Приводятся примеры воздействия исторических обстоятельств на процесс национальной идентификации и национального самосознания белорусского народа, раскрываются особенности характера и мировоззрения простого человека, показывается, как решались социальные противоречия в тогдашнем обществе.

Ключевые слова: социальные противоречия, пафос, национально-культурное возрождение, национальная идентификация

Для цитирования: Ігнацюк, Т. М. Кантрасьтывны прынцып падзелу сацыяльнай рэчаіснасці паводле культурна-саслоўнай прыкметы ў беларускай мове і літаратуры XIX ст. / Т. М. Ігнацюк // Вест. Нац. акад. навук Беларусі. Сер. гуманіт. навук. – 2021. – Т. 66, № 1. – С. 68–75. <https://doi.org/10.29235/2524-2369-2021-66-1-68-75>

Tatyana N. Ignatyuk

Brest State Technical University, Brest, Belarus

**CONTRASTIVE PRINCIPLE OF THE DIVISION OF SOCIAL REALITY
ON THE CULTURAL-SOCIAL-ESTATE SIGNS IN THE BELARUSIAN LANGUAGE
AND LITERATURE OF XIX CENTURY**

Abstract. The article examines the features of the contrast principle of the separation of social reality which was due to historical circumstances and peculiarities of national and cultural identity of the Belarusian society of that time. The role of value concepts with class affiliation in the process of self-identification of representatives of social institutions and assertion of their authenticity is analyzed. Features of the national character of the Belarusian people in the period of democratization of language and literature are revealed. Examples of the impact of historical circumstances on the process of national identification and national self-awareness of the Belarusian people are given, peculiarities of the character and worldview of an ordinary person are revealed. It is shown how social contradictions were resolved in the then society.

Keywords: social contradictions, pathos, national-cultural revival, national identification

For citation: Ignatyuk T. N. Contrastive principle of the division of social reality on the cultural-social-estate signs in the Belarusian language and literature of XIX century. *Vestsi Natsyyanal'nai akademii navuk Belarusi. Seryia humanitarnykh navuk = Proceedings of the National Academy of Sciences of Belarus. Humanitarian Series*, 2021, vol. 66, no. 1, pp. 68–75 (in Belarusian). <https://doi.org/10.29235/2524-2369-2021-66-1-68-75>

Уводзіны. У пачатку XIX ст. узнікла неабходнасць дэмакратызацыі культуры, а разам з ёй і літаратуры, якая ўсё больш набывала агульначалавечы змест, выразныя дэмакратычныя рысы. Сацыяльныя супярэчнасці, якія найбольш абвастраліся ў гэты час, спрыялі неабходнасці ўзнікнення разнажанравай літаратуры, якая зможа адлюстраваць шматграннасць нацыянальнага свету беларускага народа.

Аднак існавала шмат саслоўных абмежаванняў, якія зусім не спрыялі працэсу дэмакратызацыі: напрыклад, падзел беларусаў па саслоўнай і канфесійнай прыкмеце, у выніку чаго ўзніклі польскі кірунак (беларускае дваранства) і заходнярускі кірунак (праваслаўнае духавенства, купецтва, мяшчанства).

У культуры Беларусі гэтага часу знайшло адлюстраванне культурна-саслоўнай структуры тагачаснага грамадства: магнацкая культура, памесна-дваранская культура сярэдняй і дробнай шляхты, культура мяшчан і нерадавітага насельніцтва гарадоў і мястэчак, сялянская культура. На працягу ўсяго XIX ст. паміж усімі саслоўямі ўзнікала супрацьстаяння, што было вынікам рознай канфесійнай неаднастайнасці і культурнай супярэчнасці.

Асноўная частка. У выніку гістарычных абставін працэс нацыянальнай ідэнтыфікацыі беларускага народа адбываўся даволі складана і супярэчліва. Беларус хутчэй усведамляў сябе паводле веравызнання, а не паводле нацыянальнай прыналежнасці, напр.: *“Вакол усе кажучь: я – паляк, я – літвін, я – жыд. А мы нават імя свайго народа забыліся. Вось і адмаўляем: я – праваслаўны, я – католік”* (М. Багдановіч); *“– Ты Янкоўскі? – Дык паляк ці беларус? – Які ж беларус, калі такі чарнявы? Пасля адказу, што я з праваслаўных, не засцяянкевец і не з парабкаў, вусаты махнуў рукою: – Разбярэшся з вамі”* (А. Янкоўскі).

Ад прыслоўя *тут* утворана безыменная этычная назва беларусаў – тутэйшыя. Яна стала вядомай дзякуючы Янку Купалу і была сімвалам для азначэння народа, незалежнасць якога доўгі час ігнаравалася ў свеце, напр.: *“– Хто ты гэтакі? – Свой, тутэйшы. – Чаго хочаш? – Долі лепшай”* (“Полымя”); *“– Хто ж мы? Расейцы? – Тутэйшыя. Беларусы. І не трэба саромецца гэтага, лічыць: раз ты беларус – дык мужык... мы – такія, як і ўсе людзі. – Але мала дзе, сыноч, прызнаюць такую нацыю. Ні ў Нямецчыне, ні ў Польшчы”* (Г. Далідовіч).

На сувязь каштоўнасных уяўленняў з саслоўнай прыналежнасцю звярнуў увагу Ф. Ніцшэ. Вучоны адзначаў, што ў этымалагічным сэнсе выразы добра ў розных мовах указваюць на аднолькавую метамарфозу паняццяў: «Усюды асноўным паняццем з’яўляецца “знатны”, “высакародны” ў саслоўным сэнсе, з якога развіваецца пры неабходнасці паняцце “добрага” ў сэнсе “духоўна знатнага”, “духоўна высокапастаўленага”, “духоўна прывілеяванага”. Гэтае развіццё адбываецца паралельна з другім, якое ўяўляецца “пошлым”, “плябейскім”, “нізкім” і ўрэшце ператвараецца ў паняцце “дурное”. Яскравым прыкладам апошняга з’яўляецца нямецкае слова *schlecht* (дрэнны), тоеснае са словам *schlicht* (просты), якое першапачаткова абазначала без усякага абразлівага сэнсу простага чалавека» [1, с. 212]. Аналагічную канатацыю маюць бел. *прастак*, *прасцяк*, *прастачок*; параўн. рус. *простофиля*, *простолюдин*, пол. *falek*.

Прадстаўнікі пэўных саслоўяў маглі лічыць сябе “вышэйшымі” – прэтэндаваць на вытанчаны густ, адметныя манеры, выключную інтэлектуальнасць (параўн. грэч. *aristokratia* “панаванне лепшых”). Вышэйшы слой пануючага класа, значь, заўсёды ўсведамлялі сябе людзьмі “лепшымі”, а сваю культуру – самабытнай і асаблівай.

Пісьменнік У. Сыракомля адным з першых зразумеў, што для беларусаў неабходна нацыянальна-культурнае адраджэнне. У вершы “Добрыя весці” ён адзначаў, што весткі аб рэвалюцыйных настроях сялян, аб павевах да перамен, якія ідуць разам з ветрам з-пад “заходніх нябес”, добрыя. *“Заходзіць сонца нагодняга лета, – кажа паэт, вітаючы: “Здароў будзь, вецер з далёкага света: Добрыя ж весці да нас ты прынёс!”* (У. Сыракомля). Паэт адчувае, што хутка адбудуцца змены ў жыцці людзей, ён верыць, што нездарма прыходзяць “добрыя весці”, нездарма праліваецца кроў там, дзе: *“Б’юцца для славы, свабоды і чэсці І робяць вольных людзей з мужыкоў”*. У вершы паэт называе беларусаў “хрышчоны народ”, а мяшчан – “царыкі-паганцы”, гэтым размежаваннем ён падкрэслівае значнасць беларуса. Гэты верш прасякнуты верай у роўнасць правоў мужыкоў з усімі, хто жыве ў нашым краі, услаўляе свабоду, братэрства, чалавечы гонар: *“Мужык і шляхціц засядзе на лаве, Каб весці раду а свайй зямлі. Як трэба думаць а грамадскай справе, На адно месца, як браты, прыйшлі – А як урадзім вайну на грамадзе Бараніць дзеткі, і зямлю, і дом, Мужык і шляхціц на каня усядзе Касіць касою, рубаць тапаром!”*; *“Мужык і шляхціц стаў за пане браце, Рукі за рукі і грудзь за грудзь. Пярком на карце, сахой на ніве Адзін другому роўнасць засцярог”* (У. Сыракомля). Ён выступае за вольнае і шчаслівае жыццё працоўнага люду на такой жа вольнай і мілай сэрцу роднай беларускай зямлі.

Беларуская мова і літаратура ў першай палове XIX ст. была адзінай трыбунай і рупарам для выказвання думак народа. Гэты час быў цяжкім для пісьменнікаў і паэтаў беларускай літаратуры, адчуваўся моцны царскі ўціск і ганенні, таму сустракаюцца творы ананімнага характару. “Гэй жа, хлопцы!..”, “Паўстанцкая песня”, “Песня беларускіх жаўнераў” гучаць як песні-гімны, якія клічуць народ змагацца за лепшую долю, адчуваецца вольналюбівы характар беларуса: “Дакуль будзем так маўчаці? Годзе нам сядзець у хаце! На што зямлю нам забралі? Па што ў пумы акавалі?” (“Песня беларускіх жаўнераў”), гучыць матыў здабытай волі: “Мужык вольна стаў спяваці, Годзе, годзе прападаці!” (“Паўстанцкая песня”). Аўтары выказваюць думку, што беларус павінен быць роўны з панамі і нічым не горшы за пана: “Бо мы роўныя з панамі, Бо за вольнасць ўсе з касамі...” (“Паўстанцкая песня”); “Будзем роўныя з панамі, Самі будзем мы паны – І гарэлку піць з банамі, І гуляць так, як яны” (“Вясна Гола Перапала”). Зарыца кажа: “Вы – божыя дзеткі”. Звёзды мігаюць: “**Братам стане пан...**” (“Уставайма, братцы!..” В. Каратынскі). Пісьменнікі мараць аб лепшай долі мужыка, калі ён будзе нароўні з панам, калі знікне саслоўная іерархія: “Як бы быў якой сцінай Або горшы ад яго: білі пугай ды дубінай, А цяпер, брат, ого-го! Мужык будзе не скацінай; не раз скажа пан з паноў: “Пане Грышка, пане Міна! Як жа васпан? Ці здароў?” (“Вясна Гола Перапала”).

У такім жа ананімным творы “Гутарка Данілы са Сцяпанам” адчуваецца пратэст беларускага народа, яго памкненні да волі, лепшай долі: “Што далей з нас будзе, як мы будзем жыці? Гавораць на свеце, уголас талкуюць, Ад ксяндзоў, ад рабінаў усе людзі чуюць, Што вольнасць нам, бедным, дасць без адкладу, Толькі што з панамі не дойдзема ладу”; “Ім гэта не смашина костка ў горле стане, Як мужык без пана вольнасці дастане”.

Народ гэтага часу быў пазбаўлены свабоды і нават ўласнага імя: “Праўда, што не чулі дзяды ні айцове, Каб над мужыкамі не былі панове”, але яны жывуць з надзеяй на лепшы час: “Но цяпер на свеце ўсе іначай строяць, Ужо не сярмагі, ды сургуты крояць, Трэснуць яны, лопнуць, ужо іх не будзе, Бо ўжо рэчы сталі ў цара аб людзе: Каб быў мужык волен, ды цар яго панам, Каб не смеў ніколі зваць пан яго хамам” (“Гутарка Данілы са Сцяпанам”). Калі лепшы час прыйдзе, то мужык перастане баяцца пана і слухацца яго, знікне іх векавое супрацьстаянне: “Няхай дасць бог толькі вольнасці прыждаці, Будуць паны самі слёзкі палыкаці”; “Скончыцца адразу іхна панаванне. Тады яны хіба, што бяда, пазнаюць, Бо цяпер ніколі нам не спагадаюць” (“Гутарка Данілы са Сцяпанам”). “Дай нам толькі, божа, скоранька прыждаці, Каб маглі спакойна пасядзеці ў хаце, Пана не баяцца і войта загаду, Было б у нас болей і добра і ладу” (“Гутарка Данілы са Сцяпанам”). З дапамогай параўнання, якія паны: “Як чорт перад д’яблам пражэціца іх сіла” (“Гутарка Данілы са Сцяпанам”), “Як чорта піхаюць, ўсюды слухаць трэба” (“Гутарка Данілы са Сцяпанам”), “Як воўк пад лаваю не уляжыш ціха”, “А кроў нашу, як вуж, п’е” (“Гэй жа, Хлопцы!”) і просты мужык: “Вось нам вольнасць дадуць скоро, І, як птушкі, будзем жыць” (“Вясна Гола Перапала”) аўтары звяртаюцца да беларускага фальклору, падкрэсліваючы супярэчнасць духоўнага і маральнага характару простага селяніна і пана.

Пісьменнікі XIX ст., звяртаючыся да беларускай мовы, працавалі ва ўмовах вялікай мужнасці і самаахвярнасці. Яны адчувалі неабходнасць рашэння існуючых праблем з дапамогай унутранай згоды, розуму, а не шляхам барацьбы. У сваіх творах яны адлюстроўвалі такое сацыяльнае жыццё, дзе няма супрацьпастаўлення ніякіх саслоўных інтарэсаў, а існуюць адзіныя духоўныя каштоўнасці і агульначалавечая мараль, адзінства культуры і традыцый простага селяніна і пана. “Уклаў Бог адны нам пачуці ў грудзі, Мы ўсе – адной мацеры дзеці”, – так гаворыць пра гэты час Я. Чачот. Пісьменнік імкнуўся несці ў побыт селяніна сапраўдную культуру, высокую мараль. У вершы “На што нам дым выядае вочкі?” пісьменнік паказвае бедную, простую хату селяніна, у якой няма ні акон, ні каміна. Дым ідзе ў хату, дзе разам жывуць людзі і жывёла. Пры дапамозе такіх фігур маўлення, як паўтары (анафара): “На што нам дым выядае вочкі? На што нам дым марае сарочки? На што нас дым, дзеткі мілы, Гоніць з дому да магіль?”; “Ой, на што сядзім мы, як ў норы, Ой, на што у хаце, як аборы?”; “Чы не ёсць у нас шкло і гліна? Чы мы не можам вывесць каміна?”, эпіфара: “Сама пры печы уся скалее, Дзеткі у кутку скалеюць”, эпітэты: “І ў светлае аконца Упусціць мілае сонца?”; “Дзеткі у кутку скалеюць, Бледны, чорныя хварэюць” аўтар паказвае цяжкае становішча простага, неадукаванага селяніна, які задае сабе

пытанні і не бачыць адказу на іх. Гэта ж мы бачым у наступных радках другога верша: “Калі ж вы чытаць ужо будзеце, браця? Вы ўведалі б з Божэе ласкі, Што вам неслі шчыра мы гэта багацце – Ніў нашых калоссе і краскі” (“Любым сялянам з-пад Немана і Дзвіны”). Пісьменнік бачыць неадукаванасць простага мужыка і звяртаецца да мяшчанства, праводзячы параўнанне паміж імі, кажачы, што ўсе роўныя, і абараняе сялян: “А сёння хай знаюць вяльможныя людзі, Хто працай узнёс іх у свеце Уклаў Бог адны нам пачуцці у грудзі, мы ўсе – адной мацеры дзеці” (Я. Чачот).

Песня “Покуль сонца ўзыйдзе” мае фальклорныя карані: з народнай прымаўкі пра расу, якая “выесць вочы” яшчэ да таго, як сонца высушыць яе кроплі. У словах “Покуль сонца ўзыйдзе, Раса выесць вочы” раса – гэта пот на тварах мужыкоў, якія працуюць задоўга да ўзыходу сонца. У вершы адчуваецца супрацьпастаўленне жыцця простага селяніна, з аднаго боку, і ўсяго роду прыгнятальнікаў, прыслужнікаў паноў, такіх, як аканом і не толькі – з другога: “Хто мужыкоў глуміць, надвое варожыць: Грош пану ў кішэню, А два сабе ўложыць”. Яны карыстаюцца працай мужыка, маюць з яе нажыву, паколькі ў два разы больш сабе ў кішэню кладуць.

Пачатак XIX ст. – гэта быў час абуджэння нацыянальнай самасвядомасці народа. У гэтых умовах з’яўляліся новыя паэты, напрыклад, А. Міцкевіч, які “яшчэ пры жыцці стаў сімвалам барацьбы польскага народа за свабоду і незалежнасць” [2, с. 85]. Ён таксама піша пра цяжкі лёс мужыка і яго мову: “З усіх славянскіх народаў русіны, гэта значыць сяляне Пінскай, часткова Мінскай і Гродзенскай губерняў, захавалі найбольшую колькасць агульнаславянскіх рысаў. У іх казках і песнях ёсць усё. Пісьмовых помнікаў у іх мала, толькі «Літоўскі Статут» напісаны іхняй мовай, самай гарманічнай і з усіх славянскіх моваў найменш змененай. Усю сваю гісторыю на зямлі яны прайшлі ў страшэннай галечы і прыгнёце” [3]. У сваёй паэме “Пан Тадэвуш” А. Міцкевіч паказваў шляхту з другога боку: адукаваныя людзі, такія як Пан Тадэвуш, могуць быць вернымі патрыётамі сваёй радзімы, ён стараецца служыць свайму народу і заклікае сялян да барацьбы. На прыкладзе твораў А. Міцкевіча і Я. Чачота мы бачым, што гістарычная тэма абмежавана толькі знатным саслоўем, князямі, шляхтай, а просты мужык быў у баку, нідзе не прымаў удзелу.

Сяляне доўгі час сядзяць “ціха”: “Аднака сядзелі ціха. Аж тут прыносяць ліха Французаў у наш двор – І ну-тка дзеліць збор” (Я. Баршчэўскі), але і ім, заўсёды забітым і прыгнечаным, становіцца немагчыма цярдзец прыгнёт. Так, у вершы “Бунт хлопаў” Я. Баршчэўскага сяляне спрабуюць бунтаваць: “Хай мне хоць паб’юць штаны, ды ўжо ж не будуць паны!”. Сялянскі розум яшчэ жыве мінулым: “Помню я тыя векі, Як жылі паноў прэдкі: Нас у рэкруты не бралі. Ах, што за паны бывалі!”, не можа яшчэ прасты народ супрацьстаяць сіле паноў: “На ліха вась тут аканом Уляцеў, награнуў з бізуном... Рассыпалісь нашы розна, Куды папала, куды можна” (Я. Баршчэўскі).

Не менш каларытны вобраз пана Завальні адлюстраваны ў творы “Шляхціц Завальня” Я. Баршчэўскага. Ён вельмі блізкі да ўкладу жыцця простага селяніна, таксама яго клапацяць і агульнанародныя праблемы. Ужо ў пачатку апавядання мы адчуваем, што аўтар сімпатызуе простаму люду, а не злым панам: “Сярод беларускага люду захоўваюцца яшчэ і цяпер асобныя паданні даўніх часоў, якія, пераходзячы ад чалавека да чалавека, зрабіліся такія ж цьмяныя, як і міфалогія старажытных народаў. Жыхары гэтага краю, а менавіта Полацкага, Невельскага і Себежскага павеятаў, спрадвеку пакутуючы, зусім змяніліся характарам; на іх тварах заўсёды адбіты нейкі смутак і змрочная задумліваць. У іх фантазіях увесь час блукаюць нядобрыя духі, якія, аднак, служаць злым панам, чараўнікам і ўсім непрыяцелям простага люду” (Я. Баршчэўскі). Мы бачым, што сялянская культура, вераванні ў забабоны і ведзьмакоў былі вынікам абмежаванага кругагляду і светапогляду на навакольнае асяроддзе. Сам пан Завальня паводзіць сябе, як прасты селянін: “На другі дзень ён як вясковы гаспадар устаў вельмі рана, агледзеў увесь свой маленькі маёнтак, вярнуўся ў дом і, набліжаючыся да мяне, калі я яшчэ драмаў, загнукаў: – О, як бачу, вашэць любіць спаць па-панску; уставай, у простых людзей гэта грэх, і цябе назавуць гультаём! Але твая ўчарашняя гісторыя вельмі вучоная, хоць забі, не помню аніводнага імя тых паганскіх багоў” (Я. Баршчэўскі). Ён адчувае сябе простым чалавекам, звычайным вясковым гаспадаром: “...Жыла ў ягоным хрысціянскім сэрцы любоў да бліжняга, і ён рады быў заўсёды гасцям, каб з імі пагаварыць і паслухаць іхнія гісторыі” (Я. Баршчэўскі). У адным з апавяданняў “Шляхціца Завальні” “Плачка” паўстае збіральны вобраз дабрыні, духоўнасці народа.

Людзі, якія жывуць ўсё жыццё з думкамі пра нажыву, шукаюць Плачку, каб яна дала ім золата, а простыя людзі бачаць гэтую жанчыну інакш: *“На канцы тае вёскі жыву ўбогі чалавек, які даўней абышоў увесь свет. Вярнуўшыся да свае сям’і, жыву толькі з міласціны. Ён часта паўтараў усім: – Браты! Слёзы і нараканні гэтае жанчыны абяцаюць вам не золата і срэбра. Кабета плача на парозе забытае вамі святыні. Вы думаеце толькі пра багацце, а вас чакаюць беднасць і пакуты”* (Я. Баршчэўскі). Паны не бачылі яе багацця, таму што толькі яго і шукалі, а знаходзілі хваробы: *“Бо я чуў, што недзе дасталі з зямлі зачараваныя скарбы, і калі нехта ўзяў з іх толькі пенязь, таму нейкая хвароба скруціла абедзве рукі. – Брыдка слухаць. Пляцеш лухту, як дурны мужык. Мне аніякі пенязь не шкодзіць. – А чаму ж разумныя і багатыя паны пакутуюць ад нуды і хвароб?”* (Я. Баршчэўскі). Аўтар падмячае вачыма шляхціца Завальні: *“Але прыкра, што людзі цяпер такія разумныя, што ўсё яны ўжо ведаюць, ні ў якія цуды не вераць, ім трэба скарбы, каб, не працуючы, мець усё, што толькі заманецца. Яны за золата прададуць усё тое, што нашы бацькі цанілі некалі даражэй за жыццё”* (Я. Баршчэўскі). Духоўныя багацці чалавеку патрэбна цаніць у першую чаргу і не супрацьпастаўляць багацце і духоўнае жыццё. Таму герой у канцы аповесці кажа: *“Цуды можна разумець толькі сэрцам”* (Я. Баршчэўскі).

У апавяданні “Сын Буры” перад намі вобраз чалавека, які “не ўмее церпяліва трываць”, ён “гнаны Бураю і Неспакоем”, ён хоча абудзіць увесь народ. Аўтар супрацьпастаўляе ў творы два збіральныя вобразы: “Сына Шчасця” – паны і шляхта і “Сына Цярпення” – просты народ: *“У багатым палацы, абкружаным мноствам лёкаў і лісліўцаў, жыве Сын Шчасця. Ён ясны і халодны, як кавалак золата, з пагардаю пазірае на сваіх падданых, якія мусяць, як пчолы, дзеля яго выгоды і ўцехі збіраць на лугах мёд. У хаце, пад саламянай страхою, жыве Сын Цярпення. Гэты ўсім сэрцам прывязаўся да таго кутка зямлі, які корміць яго і апранае”*. Эпітэты “ясны, халодны”, параўнанне “як кавалак золата” – так характарызуе аўтар паноў і для параўнання кажа пра простага чалавека: *“Усім сэрцам прывязаўся да кутка зямлі”*. Пра сябе “Сын Буры” кажа: *“Я нарадзіўся з адзнакаю няшчасця на чале”,* гэта адбылося таму, што яго бацькі, як і многія іншыя простыя, забітыя сяляне, не маглі супрацьстаяць панству, шляхце. У творы адчуваецца надзея на лепшае жыццё народа, на яго абуджэнне.

У вершы Паўлюка Багрыма “Заграй, заграй, хлопча малы...” мы адчуваем крык душы простага сялянскага хлапчука, у якога няма дома, бацькі, “бацька кіямі забіты”, а ён сам павінны бегчы са сваёй радзімы: *“Заграй, заграй, хлопча малы, І ў скрытачку, і ў цымбалы, А я зайграю ў дуду, Бо ў Крошыне жыць не буду”* (П. Багрым). Ён хоча “ў ваўкалака абярнуцца”, марыць, “каб я каршуном радзіўся”, тады б было лепшае жыццё: *“Каб я каршуном радзіўся, Я бы без паноў абыўся: У паничыну б не пагналі, У рэкруты б не забралі І ў маскалі не адалі”* (П. Багрым). Сялянскі хлопец не хоча расці, таму што яго чакае нядобрая доля: паншчына або ісці ў салдаты, толькі вялікая пакута наперадзе яго чакае, нічога добрага сялянскаму хлопцу жыццё не падрыхтавала. Гэта верш-гімн, верш-нараканне на цяжкае жыццё простага чалавека.

Першай беларускай камедыяй з’яўляецца фарс-вадэвіль “Пінская шляхта” В. Дуніна-Марцінкевіча. У гэтым творы аўтар агаляе актуальныя тэмы сацыяльнага падзелу грамадства на саслоўі, паноў і мужыкоў, неадукаванасць і недальнабачнасць людзей, хамства, заклапочанасць толькі пра сябе і гатоўнасць выступіць супраць другога дзеля сваёй нажывы.

Ціхон Пратасавіцкі, прадстаўнік сялянскага роду, “да жывога” пакрыўдзіўся на Івана Цюхай-Ліпскага за тое, што той назваў яго “не шляхціцам” (“Пінская шляхта”).

Прадстаўнікі кіруючага саслоўя паказаны, як прагныя да нажывы: *“Куторга. Вот дзіва, – на тое ён і асэсар! Заўваж толькі – у яго і рукі даўжэй, як у другіх людзей. Ты ведаеш яго прыпавесць: чырвонае – белае ўсё перадзеліла”* (“Пінская шляхта”); *“Гдзе унадзіцца юрыста, Вымеце хату дачыста, Такіх дзіваў нагаворыць, Так многа кручкоў натворыць, Што, пачасаўшы затылак, Не расупоніш памылак. Не дасі, – цябе замучыць. Добра стара казка вучыць: Дзярэ каза ў лесе лозу, Воўк дзярэ у лесе козу, А ваўка – мужык Іван, А Івана – ясны пан, Пана ўжо дзярэ юрыста, А юрысту – д’яблаў трыста!”* (“Пінская шляхта”). Саслоўная лесвіца і іерархія паказваюць, што нават на вышэйшых чынах ёсць управа і яны камусьці падпарадкоўваюцца і кагосьці баяцца.

Шляхта выступае як людзі, якія не грэбуюць цяжбамі паміж сабой, для іх гэта звычайная справа: *“Куліна. Парадзь, пане Куторга, – ты ж такі чалавек бывалы і на судах цягаўся”*. “Адурманіць” і “амарочыць” людзей – гэта для кіруючага саслоўя звычайная справа і гэтым яны не грэбуюць. “Харошае жніво” для суддзі і чынадрала Кручкова – той час, калі ён прыязджае рассудзіць паноў: *“Кручкоў. Ну, пане Піскулькін, пакінь ваша заляцанне, а бярыся за дзела. Тут, брат, нам хорошае жніво!..”*. “Ваша міласць”, “найяснейшая карона” не грэбуе данінай з дробнай шляхты: *“Кручкоў. А чы сабралася шляхта з ваколіцы? Дзесяцікі. Усе сабраліся, хто з курыцаю, хто з кадобчыкам мёду, а хто з сушоной рыбай. Чакаюць, што ваша міласць ім прыкажа”*, *“Куліна. А што будзе? Вядома, юрыста, – абдзярэ ўсіх дачыста ды і паедзе з Богам дахаты”*, *“Альпенскі (убок). Не быў бы судовы чалавек! Пабраў рублі ды яшчэ па капейкі сягае. У іх ужо такая натура: без капеек і чвэрцяў, як без солі ў страву, ніяк не абойдуцца: капейкі і чвэрці – да скарбу, а рублі – сабе”* (В. Дунін-Марцінкевіч). Суддзя Кручкоў выкарыстоўвае неадукаванасць шляхты ў сваіх карыслівых мэтах, каб зноў прыехаць і пазбіраць з іх “даніну”.

У канцы XIX ст. у сваіх творах такія пісьменнікі, як Я. Купала, Я. Колас, К. Чорны, М. Багдановіч, Ф. Багушэвіч звяртаюцца да больш рэалістычнага паказу жыцця як простага селяніна, так панства і духавенства. Яны паказваюць, як у гістарычным працэсе развіваецца асоба са сваім характарам і поглядам на жыццё, як вырашаюцца сацыяльныя супярэчнасці ў тагачасным грамадстве.

Ф. Багушэвіч у вершы “Мая дудка” паказвае простага мужыка, які, “як тая рыба ды на ледзе б’ецца”, а нічога не мае, ён не стаў вольным: *“Сорак гадоў б’юся, Ніяк не звярнуся, Ніяк не натраплю Вадзіцы хоць каплю, Ды такой вадзіцы, Ды з такой крыніцы, Што, як хто нап’ецца, Дык вольным стаецца”* (Ф. Багушэвіч). Народ шукае дудку “ад жалю”, “ад смутку”, якая магла б выправіць усю сацыяльную несправядлівасць: *“Як слязы не стане, Заціхне ігранне, – Кінь наўкола вокам, Дык крывавым сокам – Не слязой – заплачыш, Як усё абачыш. Як крыві не стане, Тагды кончу гране!”* (Ф. Багушэвіч).

У вершы “Дурны мужык, як варона” паэт таксама звяртае ўвагу на класавую няроўнасць: *“Да навукі ён не браўся, Закасіўся, заараўся; Дурнем умрэ, як радзіўся, Сам сабой дурным зрабіўся”*; *“Касой махаў ад рання: Наклаў стагоў, людзям – любя, Ў хаце ж сена – ані звання”*; *“Сам жывець у мокрай яме, Дзверы заткнуў анучамі!”*. Мужык “дурны”, невучоны і забіты, але гэта яго працай жывуць вяльможы: *“Глядзі! горы паразрыты, А чугункай свет абвіты: Ўсё з мужыцкай цяжкай працы, Усе едуць у палацы; Ў мужыка ж няма білета! Ці ж не дурань мужык гэта?”* (Ф. Багушэвіч). Гэтае рытарычнае пытанне ў канцы верша акцэнтнае ўвагу на тым, якім на самай справе з’яўляецца мужык, паколькі з дапамогай яго працы і яго намаганняў ёсць усё ў паноў, а сам ён не мае нічога.

У вершы “Як праўды шукаюць” для мужыка “простая праўда згінула ў свеце”, таму што: *“Судоў нарабілі, начальстваў ці мала: Пасрэднік і воласць, сынод і санаты, Прысуцтва і вокруг, управы, палаты. А найбольш міравых, участковых і з’ездаў, Што ў полі каменя, што гвездаў!”*. У вершах “Бог не роўна дзеле”, “Праўда”, “Ахвяра”, “Чаго бяжыш, мужычок?”, “Мая хата” паэт звяртаецца да праблем сялянства, яго нялёгкай долі. Верш “Праўда” падобны да верша “Зайграй, зайграй, хлопча малы!”. Тут таксама гучыць тое ж пытанне: *“На што ж я нарадзіўся?”*, мужыку цяжка жыць, ён марыць, каб людзі сталі роўнымі, пачулі “праўду”: *“Каб жа тое слова ды людцоў з’яднала, Каб на тое слова ворагоў не стала; Каб людцы прызналі братоў ды братамі – Дзяліліся б доляй і хлеба шматамі”* (Ф. Багушэвіч). *“Ланцугі на людцах, што з хат уцякаюць. Не здзекуйся ж, Божжа, нада мной, над імі: Парабі ўсіх нас, як камень, глухімі!”*; *“Ды каб не зазнала ніяке стварэнне Гэтай долі нашай да веку сканчэння!”*; *“Не пачуў ён енку, не увідзеў мукі, Крыж уеўся ў плечы, ланцугі у рукі!”* – нікому такой долі не жадае прасты мужык, бо так жыць зусім немагчыма. У вершы “Бог не роўна дзеле” паказана вострае проціпастаўленне двух саслоўяў: працоўных і мяшчанства. Ужо з першых радкоў паэт пытае: *“Чым то дзеіцца на свеце, што не роўна дзеле бог?”*. Далей, з дапамогай кантрасту, мы бачым розніцу жыцця двух класаў: мужыцкага і панскага. Пан “у золаце з плеч да ног”, “мае хатаў многа”, “едзе у вагоне”, “есць толькі мяса і пірог”, “аднаму дзесяткі служкі зарабляюць сотні сот”, “як кісель, дрыжыць жывот”, а мужык – “каб прыкрыцца хоць анучай – вельмі труд”, “у сцяне дзюры”, “паўзе з клункам па дарозе”,

“хлеб жуе з мякінкай, хлёбча квас ды лебяду”, “сам на дзесятак працуючы, лье свой пот”, “высахшы, як аплатак, цянюсенькі, як той knot” (Ф. Багушэвіч). Аўтар падмячае ўсе дэталі і з іх дапамогай малое выразныя, каларытныя вобразы тагачаснай рэчаіснасці. Простыя сяляне вераць у бога, часта звяртаюцца да яго, але ён не дапамагае ім, бо пань ўсё роўна лепш жывуць і не бярэ іх ліха.

У пачатку XIX ст. у беларускай мове і літаратуры адбываецца нацыянальна-культурнае адраджэнне, пісьменнікі ўсё больш імкнуцца пазначыць у сваіх творах рысы нацыянальнага характару беларускага народа, раскрыць яго асаблівасці. Карусь Каганец у вершы “Плач беларуса” з дапамогай эпітэтаў “краіна мая бедна”, “мы бедны”, “мы галодны”, “люд наш бедны” і слоў “багата колісь была”, “навукай колісь слыла” паказвае цяжкае становішча краіны і сялян, ён значае, што гэта адбываецца таму, што краіна “ворагамі скута”, “пань так казалі, – ўсё цямно-та да галотва”, “шчасця не відзім, адно панству адрабляем”, “людзі нашы жывуць, цёмнотой адзеты”. Паэт спадзяецца, што родная краіна прачнецца ад сну: “І каб ветры наляцелі, Польшы б шыбнула. І зацвіла наша ніва Краснымі цвятмі... І Беларусь та журліва, Што нікне з лятамі” (К. Каганец).

У вершах “Мужык не змяніўся” і “Мужыцкая доля” Цёткі адчуваецца перажыванне пра цяжкі лёс мужыка, пра тое, што ён доўгі час “дзевятнасце сотняў як Езус радзіўся” быў неаддукаваным, прайшло многа часу, “перасохлі моры...камень пакрышыўся. І за гэту пору мужык не змяніўся”, ён такім і застаецца. Мужык – “хамула”, “хам”, ён “застаўся цёмны, як той лес зялёны”, мужык звяртаецца да бога, ён марыць аб сваёй зямлі, новай хаце, хоча “быць сабе панам і разлучыцца з горам”. Мужыку “цяжка жыць, трудзіцца”, ён шмат працуе дзень і ноч, “церпіць, сцяўшы зубы” і ўсё роўна “бедным спаць лажыцца”. Мужык кожны дзень працуе на пана і на пытанне: “Кажуць – пан харошы” ён не ведае, што адказаць: “Далібог, не знаю!”. Мужык шукае сваю лепшую долю, бо немагчыма вольна жыць усё жыццё: “Гдзе ж ты, мая доля, Гдзе ты, адгукніся!” (Цётка).

Высновы. Такім чынам, у беларускай мове і літаратуры XIX – пачатку XX ст. паказаны доўгі і вялікі шлях станаўлення грамадства, этапы эстэтычнага і культурнага развіцця чалавецтва, што знайшло адлюстраванне ў творчасці тагачасных пісьменнікаў, якія ў сваю чаргу востра і праўдзіва рэагавалі на ўсе сацыяльныя супярэчнасці, што адбываліся ў грамадстве. Гэта быў цяжкі час, калі беларусам было неабходна нацыянальна-культурнае адраджэнне, змены ў жыцці простага чалавека-селяніна ўжо павінны хутка здарыцца. Паэты падкрэсліваюць значнасць беларуса і тое, што ён нічым не горшы за пана. Народ быў пазбаўлены свабоды і нават уласнага імя, таму пісьменнікі марыць, што ў хуткім часе ўсе будуць роўныя, будуць існаваць адзіныя духоўныя каштоўнасці і агульначалавечая мараль, адзінства культуры і традыцый простага селяніна і пана. Пачатак XIX ст. – гэта час абуджэння нацыянальнай самасвядомасці народа. Паэты і пісьменнікі рэалістычна і каларытна малююць жыццё як простага селяніна, так і панства. Яны ў сваіх творах паказваюць, як у гістарычным працэсе развіваецца асоба са сваім характарам і поглядам на жыццё, як вырашаюцца сацыяльныя супярэчнасці ў тагачасным грамадстве.

Спіс выкарыстанай літаратуры

1. Ницше, Ф. По ту сторону добра и зла ; К генеалогии морали : [пер. с нем.] / Ф. Ницше. – Минск : Беларусь, 1992. – 335 с.
2. Гніламедаў, У. Ад даўніны да сучаснасці: нарыс пра беларускую паэзію / У. Гніламедаў. – Мінск : Маст. літ., 2001. – 246 с.
3. Mickiewicz, A. Dziela wszystkie. T. 16 / A. Mickiewicz. – Lwow : Wydanie Sijmowe, b. г. – 230 s.
4. Беларуская літаратура XIX стагоддзя : хрэстаматыя : вучэб. дапам. / уклад.: А. А. Лойка, В. П. Рагойша. – 2-е выд., перапрац. і дап. – Мінск : Выш. шк., 1988. – 487 с.
5. Ян Баршчэўскі // Беларускія пісьменнікі : біябібліягр. слоўн. : у 6 т. / Ін-т літ. імя Я. Купалы Акад. навук Рэсп. Беларусь, Беларус. Энцыкл. ; пад рэд. А. І. Мальдзіса. – Мінск, 1992–1995. – Т. 1. – 1992. – С. 252.
6. Чачот, Я. Выбраныя творы / Я. Чачот ; уклад., пер. з пол., прадм. і камент. К. Цвіркі. – Мінск : Беларус. кнігазбор, 1996. – 374 с.
7. Заняпад і адраджэнне: беларуская літаратура XIX ст. / уклад., прадм. і заўв. У. Казберука. – Мінск : Маст. літ., 2001. – 606 с.

8. Дунін-Марцінкевіч, В. Збор твораў : у 2 т. / В. Дунін-Марцінкевіч ; уклад. з тэкст. падрыхт., пер. Я. Янушкевіча. – Мінск : Маст. літ., 2008. – Т. 2 : Вершаваныя аповесці і апавяданні. Вершы. Публіцыстыка. Лісты і пасланні. Пераклады. Dubia. – 598 с.
9. Сыракомля, У. Выбраныя творы / У. Сыракомля ; уклад., прадм., камент. К. Цвірка. – Мінск : Беларус. навука, 2011. – 580 с.
10. Храптовіч, І. Погляд на паэзію беларускага люду / І. Храптовіч // Літаратура першай паловы XIX стагоддзя / уклад. і камент. М. В. Хаўстовіча ; навук. рэд. С. Л. Гаранін. – Мінск, 2012. – С. 1011–1034. – (Залатая калекцыя беларускай літаратуры ; т. 3).
11. Багушэвіч, Ф. Творы / Ф. Багушэвіч ; уклад. і прадм. Я. Янушкевіча ; камент. У. Содала, Я. Янушкевіча. – 2-е выд. – Мінск : Маст. літ., 2001. – 206 с.
12. Літаратура Беларусі XIX стагоддзя : анталогія / уклад.: К. А. Цвірка, І. С. Шпакоўскі, К. У. Антановіч. – Мінск : Беларус. навука, 2013. – 862 с.
13. Навумовіч, У. А. Беларуская літаратура : вучэб. дапам. / У. А. Навумовіч. – Мінск : Выш. шк., 2007. – 478 с.

References

1. Nietzsche F. *Beyond Good and Evil. On the genealogy of morality*. Minsk, Belarus' Publ., 1992. 335 p. (in Russian).
2. Gnilamedau U. *From antiquity to the present: an essay on Belarusian poetry*. Minsk, Mastatskaya Litaratura Publ., 2001. 246 p. (in Russian).
3. Mickiewicz A. *All works. Vol. 16*. Lwow, Sejm Edition. 230 p. (in Polish).
4. Loika A. A., Ragoisha V. P. (comp.). *Belarusian literature of the XIX century. 2nd. ed*. Minsk, Vysheishaya shkola Publ., 1988. 487 p. (in Russian).
5. Jan Barshcheuski. *Belarusian writers: a bibliographic dictionary. Vol. 1*. Minsk, 1992, p. 252 (in Belarusian).
6. Chachot Ya. *Selected works*. Minsk, Belaruski knigazbor Publ., 1996. 374 p. (in Belarusian).
7. Kazberuk U. (comp.). *Decline and revival: nineteenth-century Belarusian literature*. Minsk, Mastatskaya litaratura Publ., 2001. 606 p. (in Belarusian).
8. Dunin-Martsinkevich V. *Collection of works. Vol. 2. Poem stories and short stories, poems, journalism, letters and epistles. Translations. Dubia*. Minsk, Mastatskaya litaratura Publ., 2008. 598 p. (in Belarusian).
9. Syracomya U. *Selected works*. Minsk, Belaruskaya navuka Publ., 2011. 580 p. (in Belarusian).
10. Khraptovich I. A. Look at the poetry of the Belarusian people. *Litaratura pershai palovy XIX stagoddzya* [Literature of the first half of the 19th century]. Minsk, 2012, pp. 1011–1034 (in Belarusian).
11. Bagushevich F. *Works*. 2nd ed. Minsk, Mastatskaya litaratura Publ., 2001. 206 p. (in Russian).
12. Tsvirka K. A., Shpakouski I. S., Antanovich K. U. (comp.). *Literature of XIX century Belarus: anthology*. Minsk, Belaruskaya navuka Publ., 2013. 862 p. (in Belarusian).
13. Navumovich U. A. *Belarusian literature*. Minsk, Vysheishaya shkola Publ., 2007. 478 p. (in Belarusian).

Информация об авторе

Игнатюк Татьяна Николаевна – старший преподаватель. Брестский государственный технический университет (ул. Московская, 267, 224017, Брест, Республика Беларусь). E-mail: tignatyuk@mail.ru

Information about the author

Tatyana N. Ignatyuk – Senior Lecturer. Brest State Technical University (267 Moskovskaya Str., Brest 224017, Belarus). E-mail: tignatyuk@mail.ru